

Titkosított mágikus források egy középkori könyvtárban

Richard de Fournivale (1201 körül–1260 körül), az udvari szerelem poétája, csillagász és asztrológus, orvos és matematikus, Amiens katedrálisának kancellárja és a 13. századi Franciaország egyik legeredetibb szerzője igen különös forrást hagyott ránk. Műve, amelynek a ‚Biblionomia‘ címet adta, nem több, mint egy katalógus, Fournivale saját könyveinek listája. A bibliográfia egyébként viszonylag unalmas műfajának e példánya egymagában akkora érdeklődést váltott ki a modernkori filológusok körében, mint Fournivale francia és latin nyelvű művei, teológiai és filozófiai versei, eposzai és rejtélyes alkímiai traktátusa együttvéve, és nem azért mintha Fournivale-t az irodalomtörténet elhanyagolná.

Szerzőnk a ‚Biblionomiá‘-t 1241-ben írta, abban az évben, amikor az amiens-i egyházközség kancellárja lett. Fellelkesülve azon a hasonlatosságon, amelyet a saját és a város horoszkópja között konstataált, arra a következtetésre jutott, hogy sorsa Amiens városával mélyebb értelemben is összefügg. Ezért, polgártársait megajándékozandó, „kertjének” kapuit megnyitotta előttük, hogy az ott termő „gyümölcsöket” szélesebb közönség is élvezhesse. E „kert” valójában nem más, mint Fournivale magánkönyvtára, a szöveg pedig, amely egyetlen középkori kéziratban maradt fenn és amelyet ‚Biblionomia‘ címen ismerünk, e könyvtár katalógusa. (1)

E több mint 300 kódex leírását tartalmazó lista (kötetenként gyakran több művel kell számolnunk) rendkívül gazdag könyvtárat mutat be, amely szokatlan és egyedülálló egy olyan tulajdonos esetében, aki maga nem a nemesség legfelsőbb rétegeibe tartozik. A modern kutatás kezdeti csodálkozása e gazdagság láttán idővel szépségszisztembe torkollott, és a filológusok sokáig gyanakodtak, hogy talán nem is valódi könyvtár képezte a katalógus alapját, hanem egy ideális gyűjtemény leírását olvassuk, olyan gyűjteményét, amely az egyetemes emberi tudás letéteményese. A könyvtár létezését illető gyanakvás egészen általános volt a huszadik század közepéig, amikor a gondos filológiai kutatás egy sor kéziratot azonosított a Bibliothèque Nationale-ban, amelyek épp abban a sorrendben tartalmaznak középkori szövegeket, mint a ‚Biblionomiá‘-ban leírt kódexek. (2) (Halála előtt Fournivale Gerard de Abbeville-re hagyta könyvtárát, akitől a könyvek jelentős része 1272-ben a Sorbonne-ra került, és ez a gyűjtemény képezte a későbbi egyetemi könyvtár magját.) E felfedezés óta újabb és újabb kódexek kerülnek elő a világ kéziratáraiban, amelyekről megállapítható, hogy valaha az idők során szétesett amiens-i könyvtár polcain foglaltak helyet.

Fournivale szövegét olvasva képzeletben szobáról szobára sétálunk a szerző kíséretében a – most már valódi létezéssel bíró – könyvtárban. A gyűjteményt, mint tapasztaljuk, tulajdonosa három nagy témakörbe osztotta: filozófiai könyvek, orvosi és jogi szövegek, valamint a teológia alpművei; a ‚Biblionomia‘ azonban csak az első szekciót írja le részletesen, a másik kettőt csupán vázolja. A kéziratok a szimbolikus szimmetria jegyében találhatók a polcokon, tizenkét könyv tartozik a – tág értelemben vett – filozófia tizenkét alaptémájához. Kedvünkre lapozhatunk a retorika, dialektika, grammatika, metafizika, geomet-

ria, poétika, aritmetika és a szorosan vett filozófia alapműveiben, könnyedén kiigazodva az egyes témák könyveit tematikus rendben őrző pulpitusok között. Sétánk során hamar észrevesszük, hogy könyvgyűjtőnk különösen érdeklődik az asztrológia tudománya iránt, és gondosan bevásárolta vagy lemásoltatta *Ptolemaiosz*, *Almagest*-jét, *Albategni* és *Thabit ibn Qurra* munkáit, valamint az e munkákhoz fűzött megannyi arab vagy latin kommentárt. Valamivel távolabb, külön polcokon találjuk az úgynevezett nagyalakú könyveket, éppen úgy, ahogyan egy mai, tematikusan rendezett szabadpolcos könyvtárban. Egyszerre azonban vége szakad az akkurátus bőbeszédűségnek, könyvtári kalauzunk hirtelen elhallgat. A tizenharmadik könyvvállványhoz közelítve (feltehetőleg egy elkülönített szoba küszöbén) kísérlünk utunkat állja. Ez a helyiség őrzi a titkos könyveket (libri secretorum), amelyek tanulmányozására már nem terjed ki a nagyvonalú meghívás. Amint a „Biblionomia” írja, e könyvek tartalma oly mélységű, hogy nem lehet őket nyilvános vizsgálódásnak kitenni, tanulmányozásuk Fournivale külön engedélyéhez kötött. (3) E diszkrécióban az a legszomorúbb (a modernkori filológus számára legalábbis), hogy a „Biblionomia” még az elzárt könyvek címét is titokban tartja, bár az mindenesetre kiderül a leírásból, hogy háromszor tizenkét, azaz harminchat ilyen könyvről van szó.

Az alábbi tanulmány nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy felderítse, milyen szövegeket rejt Fournivale titkos szobája, és összeállítsa azon könyvek bibliográfiáját, amelyekről a könyvgyűjtő hallgat. (4) Ahhoz, hogy nekifogjunk e lehetetlennek tűnő vállalkozásnak, mindenekelőtt el kell időznünk egy, a „Biblionomia”-val mély rokonságban lévő forrásnál, amelynek címe: „Speculum Astronomiae”. A „Speculum” nem sokkal az után keletkezett, hogy Fournivale katalogizálta a könyvtárát, és műfajában is rendkívül közel áll az amiens-i gyűjtő katalógusához. (5) Szerzők, könyvcímek és incipitek (a kéziratos szöveg első sora, amelynek segítségével a mű szerző és cím híján is azonosítható) listáját olvashatjuk megint, ezúttal azonban megjegyzéseket, magyarázatokat és útmutatásokat találunk az egyes tételek mellett. További eltérés a két szöveg között, hogy míg a „Biblionomia” a teljes középkori tudományos palettát lefedi, a „Speculum” kizárólag asztrológiai, asztronómiai és mágikus szövegekre koncentrál. Bár a szerző elsődleges célja, hogy olvasóját elkalauzolja a 12. században az arab könyvek lefordítása nyomán hirtelen megnövekedett tudásanyag labirintusában, feltehetőleg szándékán kívül a modern filológiának is hasznos segédeszközt nyújt, amelynek révén a középkori fordítások azonosíthatóvá válnak.

A „Seculum” elkülöníti a hasznos és olvasandó asztrológiai munkákat olyan nekromantikus könyvektől, amelyek talizmánokról, varázsgyűrűkről és amulettekről szólnak. A mágusok – mint írja – számos motívumot kölcsönöztek az asztrológiai művekből, és a két műfaj közti hasonlósággal visszaélve a nekromantikus szövegek ártatlannak igyekeznek eladni magukat, rossz hírbe hozva ezzel a tisztán tudományos szövegeket. Valójában csak tettetik, hogy az asztrológia foglalkoztatja őket, nekromantikus tudományukat akarják jobb színben feltüntetni. Most azonban a „Speculum” szerzője Isten segítségével leleplezi mesterkedéseiket, és ismerteti az ártatlan és tudományos igényű csillagászati művek tartalmát, valamint, külön fejezetben, a démoni segítséggel működő talizmán-mágia alapszövegeit. (6) E szöveg céljai tehát, mondhatjuk, oktatástechnikai jellegűek: segítségével az asztrológia és a mágia határmezsgyéjén eltévedt diák kiigazodhat az újonnan fordított tudományos szövegek közt.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy amennyiben a mágikus szövegek valóban annyira elvetendőek, mint a szerző állítja, akkor ő maga honnan szerezte e témabeli feltűnő és tagadhatatlan jártasságát. Természetesen sok idővel azelőtt, fiatalkorában tanulmányozta e forrásokat, hangzik a válasz, de annyira visszariadt tartalmuktól, hogy ma már alig-alig emlékszik rájuk, emlékezetéből csak nehezen képes előhozni címüket, tartalmukat és szerzőik nevét. (7) (E feledékenységre némileg rácafol azonban az a pedáns részletesség, amellyel a „Speculum” tizenegyedik fejezete a mágikus művek hosszú sorát felidézi és is-

merteti.) Mindemellett, folytatja a szerző meglepő módon, még a kimondottan nekromantikus könyveknek is van némi joguk a túléléshez, semmiképpen nem szolgálták rá, hogy megsemmisítsék őket, csupán – feltehetően elzárva – félre kell őket tenni egészen addig, amíg eljön az idő, hogy tartalmukkal mélyebben megismerkedjünk (de még ekkor is tartózkodjunk attól, hogy használjuk e könyveket). (8) A modern középkortudomány és filológia fejlődésével szemlátomást ránk köszöntött ez az idő, a „Speculum” mágikus forrásokat tárgyaló tizenegyedik fejezetében leírt mágikus szövegek kiterjedt kutatás tárgyát képezik, bár arról nincsen hír, hogy bármely filológus esetleg megpróbálta volna az ott olvasott módszereket a gyakorlatba átültetni.

Mielőtt megkíséreljük feltérképezni, hogy milyen elv alapján különbözteti meg a „Speculum” szerzője a tiltott mágikus forrásokat az engedélyezett tudományos művektől, és hogyan bontja a talizmán-mágia irodalmát alosztályokra, egy pillanatra el kell időznünk a kérdésnél, hogy ki is ez mostanáig meg nem nevezett szerző. Nyilvánvaló, hogy a 13. század egyik legfelkészültebb értelmiségije áll e szöveg mögött, akit nem csak iskolai képzettsége, hanem egy jól felszerelt könyvtár is segített a bibliográfia elkészítésében. A mágia tudománya iránti érdeklődése és a témában való tájékozottsága a legjobb tizenharmadik századi latin mágia-conaaisseur-ök, *Guillaume d’Auvergne* vagy *Michael Scott* társaságában jelöli ki a helyét. Olyan szerzőről van szó, akit más kontextusban egészen biztosan ismerünk, csak éppen azt nem tudjuk róla, hogy ő írta a „Speculum”-ot. Ha ez a tanulmány tíz évvel ezelőtt készült volna, e bekezdésre egyáltalán nem is lett volna szükség: akkoriban mindenki meg volt győződve arról, hogy a „Speculum Astronomiae” szerzője nem más, mint *Albertus Magnus*. Valóban, a fennmaradt kéziratok jelentős része is a híres dominikánus filozófust tünteti fel a szöveg szerzőjeként. Bár mintegy száz évvel ezelőtt domonkosrendi történészek ezt kétségbe vonták, *Roger Bacon* nevezve meg mint lehetséges szerzőt, és a századot végigkísérte a ferencesek és domonkosok vitája, mindkét oldal védelmezvén középkori rendtársát attól, hogy neve a mágikus híró „Speculum”-mal kompromittáló összefüggésbe kerüljön, a nyolcvanas évek végére már-már konszenzusra jutottak, miszerint mégiscsak *Albertus Magnus* írta az anonim bibliográfiát. (9)

Ezt a nagy nehezen kialakult egységfrontot az elmúlt évtizedben új kutatási eredmények törték meg. Egyfelől kitűnt, hogy a „Speculum” által elutasított hermetikus iratok egészen eltérő reakciót váltottak ki *Albertus Magnus*ból, és valószínűtlen, hogy egyazon szerzőnek tulajdonítható volna mindkét álláspont. (10) Másfelől pedig a kéziratok módszeres és beható vizsgálata megmutatta, hogy a „Speculum” legkorábbi fennmaradt példányai egyáltalán nem tartalmazzák *Albert* nevét, e tulajdonítás csak mintegy hetvennyolcvan évvel a szöveg keletkezése után tűnik föl a forrásokban. (11) Mindezek fényében mára megint csak azonosított szerző nélkül áll a „Speculum astronomiae”, és senki nem tudja, mi lesz a tudományos konszenzus öt év múlva. A legfrissebb szakirodalom mindenesetre és a biztonság kedvéért arra a következtetésre jutott, hogy a „Speculum astronomiae”-t, úgymond, a *Magister Speculi* írta. (12)

Bár azt nem tudjuk megmondani, ki volt a szerzője a „Speculum”-nak, azt biztonsággal megállapíthatjuk, hogy hol dolgozott. A mindenki előtt nyitott, modern nemzeti könyvtárak és kutatóintézetek korában különösnek tűnhet, hogy a középkorban egyáltalán nem volt könnyű dolga annak, aki effajta bibliográfiai mű megírásához gyűjtött anyagot, hiszen a 13. század végén a későbbiekben népszerűvé váló egyetemi könyvtárak sem léteztek még, és a mi névtelen szerzőnkhez hasonlóan ambiciózus kutatónak nem volt más választása, mint hogy Európa kevés jól felszerelt egyházi vagy világi magánkönyvtára egyikének kapuján bekopogjon. A mi szerzőnk *Richard de Fournivale* könyvtárába nyert bebocsátást, bár feltehetően csak a gyűjtő halála után. A könyvek, amelyeket annotált bibliográfiájában felsorol, *Fournivale* könyvei, a sorrend, amelyben e könyveket tárgyalja, *Fournivale* könyvtárának elrendezését követi. A „Speculum” második fejezete („De libris astronomicis antiquorum”) például ugyanabban a sorrendben tárgyalja a csil-

lagászat alapkönyveit (melyeknek Ptolemaiosz, *Geber Hispaliensis*, Thabit ibn Qurra, *Alpetragius*, *Messahala*, *Mercurius Trismegistos* és hasonló valódi vagy mitologikus személyek a szerzői), mint a ‚Biblionomia’ tanúsága szerint Fournivale kódexei, de a két könyvlista más megfogalmazásban írja le e műveket, ami arra utal, hogy a ‚Speculum’ nem pusztán a ‚Biblionomia’ alapján íródott, hanem mindkét szöveg szerzőjének maguk a kódexek álltak rendelkezésére. (13)

A két könyvlista rendkívüli egyezése vezetett ahhoz a feltevéshez, mely szerint az egyazon gyűjtemény alapján készült két hasonló műfajú szöveg esetleg egyazon szerző tollából származna, röviden: Richard de Fournivale írta volna a ‚Speculum Astronomiae’-t. Eszerint az amiens-i költő két alkalommal, két módon, két különböző céllal írta le gyűjteményét: egyszer sematikus könyvlista formájában, másodszer pedig egy részletes magyarázatokkal ellátott, nevelő célzatú bibliográfia műfajában. (14) Mindkét alkalommal az arab tudományos irodalom frissen latinra fordított könyveinek dzsungelében kalauzolja az érdeklődő olvasót, de míg a ‚Biblionomia’ a tudomány teljes skáláját lefedi, a ‚Speculum’ kompetenciája a csillagok tudományára és az ezzel összefüggő asztrális mágia szövegeire korlátozódik.

Mindkét szöveg tekinthető oktatási segédeszköznek, amelyre a 12–13. századi latin középkor nagyon is ki volt éhezve. Az arab kulturális felsőbbrendűséggel szembesülve, hirtelen támadt tudásvágytól égve az Ibéria-félsziget és Szicília fordítóiskoláiban rendkívül aktív fordítótevékenység indult meg. A legelső lefordított szövegek azonban nem Arisztotelész vagy Platón munkái voltak, hanem – a fordítók és megrendelőik érdeklődésére jellemző módon – a matematika, az égi tudományok (csillagászat és asztrológia), a divinációs (jövendőmondó) technikák és a talizmán-mágia alapszövegei.

ja az érdeklődő olvasót, de míg a ‚Biblionomia’ a tudomány teljes skáláját lefedi, a ‚Speculum’ kompetenciája a csillagok tudományára és az ezzel összefüggő asztrális mágia szövegeire korlátozódik.

Függetlenül attól, hogy a ‚Speculum’ szerzőjét valóban Richard de Fournivale-nak hívták-e, annyi bizonyosan megállapítható, hogy ez az ember a könyvtár kivételezett olvasói közé tartozott, bebocsátást nyert ugyanis a titkos könyvek szobájába, sőt e könyvekről be is számolt bibliográfiája híres, a tolerálható és az elutasítandó mágikus könyveknek szentelt fejezetében. (15) Ennek megállapításával pedig megérkeztünk kiindulási kérdésünkhöz. Nemcsak arra tudunk ma választ adni, mely könyveket zárt el a publikus kíváncsiság elől Fournivale, hanem e kéziratok közül egyet-kettőt még kezünkbe is foghatunk.

Hogyan osztályozza a szerző a csillagászati, asztrológiai és mágikus iratokat, melyeket tartja olvasásra méltónak, és mely módsze-

rekben gyanít démoni közreműködést? Amint látni fogjuk, az elutasított és veszélyesnek nyilvánított könyvek listájánál nem kevésbé érdekes az elfogadott és többé vagy kevésbé ártatlannak talált művek halmaza. Mindenekelőtt szögezzük le, az égvilágon semmi meglepő nincsen abban, hogy a ‚Speculum’ az asztrológia legalapvetőbb (jórészt arabból fordított) tankönyveit az engedélyezett könyvek között tárgyalja (valójában könyvének jelentős hányadát kimondottan a „csillagok hatását kutató tudománynak” szenteli), sőt, éppen ezeket igyekszik kimenteni a mágikus képeket és karaktereket tartalmazó szövegek kompromittáló közelségéből. Amint ez a mai szakirodalomban szinte közhely, az asztrológia megítélése a középkorban sokban különbözött a maitól. A csillagoknak a földi eseményekre gyakorolt hatását kutató diszciplína nem számított a mágikus tudományok közé. Szó sincs természetesen arról, hogy az asztrológia ne okozott volna teológiai problémákat, sem arról, hogy az „asztrológia” terminus igen gyakran ne mint valami babonás, démoni tudomány szinonimája jelent volna meg. A nagy év elmélete (mely szerint az égistetek konstellációs bizonyos idő elteltével visszatérnek, és ennek függvényeként a földi történelem is lényegileg periodikus volna), valamint a csillagoknak az egyes eseményekre és a

szabad akaratra gyakorolt hatása a hivatalos teológia szempontjából mindig is botrányosnak számított, az azonban minden teológus számára világos és elfogadott volt, hogy az ég gyakorol valamiféle általános hatást a földi eseményekre.

Jobban meggondolva semmi tudománytalan nincsen abban, hogy a középkori ember fizikai kapcsolatot tételez fel az égi szférák és a földi élet között. Először is, ki tagadhatná, hogy az égből érkező fénysugár a földi világosság és meleg forrása, az évszakok pedig szoros összefüggésben változnak a nap zodiákusmenti vándorlásával. Látható továbbá, hogy a tengeri árapály a hold mozgásának következménye, az iránytű 12. századi felfedezése után pedig bizonyossá vált, hogy az égi szféra pólusai mágneses hatást gyakorolnak egyes földi ásványokra. Ha mindehhez a tudományos háttérhez hozzávesszük a görög vallás és filozófia, valamint a hellenisztikus és arab tudomány szentesítő erejét, beláthatjuk, hogy egy középkori asztrológus könnyedén leélhetné úgy az életét, hogy a problematikus pontokat elkerülve és a tabutémákat tiszteletben tartva háborítatlanul dolgozott tudományán. Mindezt figyelembe véve nem meglepő, hogy a későközépkori asztrológia egyik legrészletesebb összefoglalása *Pierre d'Ailly* tollából született, aki a párizsi egyetem nagy tiszteletben álló kancellárja volt, valamint az sem, hogy az asztrológia gyakran mint egyetemi tantárgy bukkan fel a későközépkori diákok curriculumában: Bolognában és Montpellier-ben minden orvosnövendék elsajátítja az asztrológiai orvostudomány alapjait, míg Krakkóban az asztronómia tanszék oktatói alapítanak egy külön tanszéket az asztrológia oktatására.

Az asztrológiának ez a tudományos presztízse azonban nem terjedt ki minden más, araboktól örökölt tudományra, így nem vonatkozik a tolerancia teljes mértékben azokra a szövegekre sem, amelyek az asztrális vagy más néven a talizmán-mágia területére tartoznak. (16) A *Speculum* tizenegyedik fejezete három nagy kategóriába sorolja az asztrológiai képeket (ez nagyjából talizmánok fordítható) tartalmazó szövegeket. (17) Az első kategóriába esnek az úgynevezett gyűlöletes (abominabilis) művek, amelyeket olyan szerzőknek tulajdonít a hagyomány, mint *Toz Graecus*, *Belemus* és legfőképp Hermész Triszmegisztosz. E forrásokat összefoglalóan hermetikus szövegeknek nevezzük. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy ezek a hermetikus szövegek csak részben azonosak azokkal a hellenisztikus eredetű traktátusokkal, amelyeket *Marsilio Ficino* 1463-ban lefordított, és amelyek a híres és nagyhatású reneszánsz *Corpus hermeticum* alapját képezték, a mi szövegeink ugyanis zömében 8–9. századi arab forrásokra vezethetők vissza, és tartalmukban sokkal praktikusabb irányultságúak, mint a filozofikus természetű reneszánsz szövegtársaik. E „gyűlöletes” traktátusok módszerei közt megtaláljuk a démonok idézését, különféle gyanús anyagok rituális füstölését (a középkori terminus technicus erre: *suffumigatio*), ami a túlvilági hatalmakkal való kommunikációt szolgálja, és általában véve planetáris szellemek tiszteletét, neveiknek talizmánokba, gyűrűkbe és mágikus pecsétekbe vésését.

Modern szemmel nézve a talizmán-mágia alapszövegei – amelyek bőséges mennyiségben maradtak fenn latin kéziratokban – szerkezetüket tekintve viszonylag unalmasak és kiszámíthatóak. Rövid terjedelemben, rendkívül szisztematikus elrendezésben sorolják föl, milyen napon, melyik órában, milyen képet vagy szót kell egy adott bolygónak megfeleltetett fémbe vagy kőbe vésni, és ezzel az eszközzel felszerelve hogyan lehet változatos javító vagy ártó, orvosi vagy katonai, erotikus vagy politikai varázslásokban részt venni.

Nem térünk itt ki bővebben a *Speculum...* második kategóriájára, amely kevésbé förtelmes, de mindazonáltal utálatos (detestabilis) szövegeket tartalmaz, amelyek bár módszereikben a démonok kényszerítésénél jobban kedvelik a meggyőzésüket, eszköztárukban (talizmánok, imák, füstölések, varázsgyűrűk) meglehetősen hasonlítanak az előbbi típusra. Az utálatos kategória legszívesebben emlegetett szerzője azonban nem Hermész, hanem *Salamon*, aki középkori mágikus művekben gyakran tűnik fel az ősi tudás letéteményeseként.

Érdekesebb azonban, hogy mit is találunk a harmadik – ezúttal elfogadhatónak nyilvánított – kategóriában. Az ide sorolt szövegek, írja a szerző, olyan asztrológiai képekkel (*imago astronomica*) operálnak, amelyek démoni segítség nélkül működnek, és alkalmazásuk nem követel démonidézést, illetve titkos karakterek fémbe vésését. E képek vagy talizmánok azért tolerálhatók, mert erejüket (*virtus*) kizárólag az égitestektől és a csillagok konstellációitól nyerik, „természetes úton”. Azonban mindössze két olyan szöveg van, amelyet a szerző a természetes módon működő talizmánok kategóriájába sorol: Thabit ibn Qurra 9. századi bagdadi filozófus és tudós *De imaginibus* című rövid traktátusa és a Ptolemaiosznak tulajdonított *Opus imaginum*. Ha mármost vetünk egy pillantást példának okáért az előbbi szövegre, részletes instrukcióink olvashatunk, ezeket követve pedig egy sor talizmánszerű szobrocskát készíthetünk, amelyek alkalmazási szférái közt találjuk szerelem és gyűlölet keltését, városok lerombolását, királyok befolyásolását, elveszett tárgyak megtalálását, üzleti vállalkozások felvirágoztatását vagy kudarcba fojtását, vagy alkalmasint skorpiók elűzését és hasonlókat. A szöveg első bekezdése pedig Arisztotelészre hivatkozva biztosítja az olvasót afelől, hogy a képek tudománya (*scientia imaginum* – képen értve akár három dimenziós talizmánokat is) magasabb rendű és értékesebb, mint a geometria és a filozófia. (18)

Mielőtt továbblépünk, érdemes felvetni egy kérdést, amely a kritikus olvasó fejében már amúgy is minden bizonnyal megfogalmazódott. Hogyan sorolhatja az egyébként ép-eszűnek tűnő szerző ezt a szöveget az elfogadható praktikák közé, és egyáltalán, komolyan gondolták-e a középkorban, hogy asztrológiai talizmánokkal effajta vállalkozások valóban teljesíthetők? Ezekre a kérdésekre nemigen lehet megnyugtató választ adni. Azonban megfontolásra érdemes néhány további tény, amelyek talán segítenek tisztáni látni ebben az obskúr kérdésben. A *Speculum astronomiae*-nak legalább ötven kéziratni másolata maradt fenn, ami jelentős népszerűsége és alapos elterjedtségére utal, egyszóval a csillagászati és mágikus könyveknek ezt a bibliográfiáját igen komolyan vették. Továbbá számos olyan kéziratról van tudomásunk, amely Thabit és Pseudo-Ptolemaiosz talizmán-traktátusait egymás mellett tartalmazza, hermetikus és salamoni szövegek nélkül, ez pedig arra utal, hogy a *Speculum* klasszifikációjának egészen konkrét hatása volt a középkori gyűjtőkre és írnokokra, neveléstechnikai elvei meghallgatásra találtak. (19) Még tovább lépve, az egyetemi magiszterek könyvtárainak feltérképezése azt mutatja, hogy olyan professzorok, akik az orvoslás, a csillagászat, vagy egyéb tudomány megbecsült oktatói voltak, kódexeikbe szívesen másolták a talizmán-mágia szövegeit, elsősorban a *De imaginibus*-t, de nem ritkán a démon-barátabb hermetikus traktátusokat is. Bár azt bizonyíték hiányában nem állapíthatjuk meg, vajon a könyvekből nyert mágikus tudásukat a gyakorlatba is átültették-e, a téma iránti fogékonyságuk nyilvánvaló.

Fennmaradt természetesen egy sor történet (például Thabit ibn Qurrával kapcsolatban), amely a talizmánok és varázsgyűrűk konkrét alkalmazását, a planetáris szellemek életmentő beavatkozását és a veszélybe sodródott mágus láthatatlanná válását dokumentálta (20), ezek azonban – lévén, hogy a 9. századi arab világban játszódtak – már a középkorban is be voltak vonva az ősi mitikus elbeszélések patinájával. Annál érdekesebb az a három közelmúltban előkerült anekdota, amely a talizmán-mágia praktikáinak sikeréről nem a távoli kelet mesészerű világából ad hírt, hanem a latin Európa szívéből, a kontinens történelmének egyik legfontosabb fejezetéből. A talizmánok katonai célokra történő sikeres alkalmazásának e beszámolóit „modern” környezetben játszódnak: *Thomas de Pizan*, az asztrológia és az orvostudomány doktora (és nem mellékesen a híres *Christine de Pizan* apja) a francia király szolgálatában angyalnevek erejével felruházott talizmánokkal üzte ki az angolokat a százéves háborútól meggyötört Franciaország területéről. (21) Ha mindehhez hozzávesszük a középkorból fennmaradt, nyakba akasztható, testre rögzíthető gyűrűk, amulettek és talizmánok tömegét, amelyek felépítése és feliratozása sokban emlékeztet a talizmán-mágia alapszövegeinek (*Picatrix*’ és a *De*

imaginibus’) instrukcióira (22), akkor megállapíthatjuk, hogy a középkori olvasó az effajta eszközök sikerességét nem csupán a régmúlt történeteiből ismerte, hanem bizonyos mértékig a jelen világ működésétől is elvárta.

Fournivale könyvtárának meg nem nevezett mágikus kódexei asztrológiai művek társaságában a talizmánmágia szövegeit tartalmazták. Úgy tűnik, hogy nemcsak e könyvek címeit és tartalmát lehet azonosítani a „Speculum” tizenegyedik fejezetének hermetikus, salamoni és elfogadhatónak nyilvánított könyvlistái alapján, hanem részben még maguk az eredeti kéziratok is megtalálhatóak, amelyeket Fournivale valaha a titkos polcokra helyezett. *David Pingree* egyedülálló felfedezéseinek köszönhetően megismertünk egyrészt egy párizsi kódexet (BN. lat. 16204), amely Fournivale kódexének külsődleges jegyeit viseli, és egymaga tartalmazza a „Speculum” tárgyalt asztrológiai szövegek jelentős hányadát, valamint Thabit és Ptolemaiosz engedélyezett mágikus szövegét, másrészt pedig egy firenzei kéziratot (*Laurentianus*, Pl 30,29), amelyben megtaláljuk a tizenegyedik fejezet elítélt hermetikus és salamoni szövegeinek nagy részét, valamint a Fournivale-nak tulajdonított „De arte alchemicá”-t és végül magát a „Speculum astronomiae”-t. Ez a kódex ugyan később keletkezett az amiens-i könyvtár fennállásánál, azonban rendkívül valószínű, hogy Fournivale könyveiből másolták össze. (23)

Két bibliográfia maradt tehát ránk a Fournivale titkos szobájában őrzött könyvekről: az egyik még a címekről is hallgat, a másik azonban beszédes, és részletes instrukciókat kínál afelől, mit is kell gondolnunk erről az irodalomról. Mindkét szöveg tekinthető oktatási segédeszköznek, amelyre a 12–13. századi latin középkor nagyon is ki volt éhezve. Az arab kulturális felsőbbrendűséggel szembesülve, hirtelen támadt tudásvágytól égve az Ibériai-félsziget és Szicília fordítóiskolaiban rendkívül aktív fordítótevékenység indult meg. A legelső lefordított szövegek azonban nem *Arisztotelész* vagy *Platón* munkái voltak, hanem – a fordítók és megrendelők érdeklődésére jellemző módon – a matematika, az égi tudományok (csillagászat és asztrológia), a divinációs (jövendőmondó) technikák és a talizmán-mágia alapszövegei. (24) Ahogyan a leghíresebb arab tudósok munkái egyaránt tartalmazzák a tudomány és a mágia elemeit, úgy az őket fordító latin értelmiségiek érdeklődésében is jól megfért a természet működésének e két olvasata.

Befejezésképp két példával világitánám meg mágia és tudomány számunkra ambivalensnek tűnő kettősségét. *Guillaume d’Auvergne*, Párizs püspöke, aki határozottan elutasítja a talizmánok használatát mint démonok rejtett közreműködését előfeltételező praktikát, lelkesen fogadja be a filozófia és a tudomány területére a természetes mágia szövegeit. (25) (Egészen pontosan a philosophia naturalis – mai fordításban talán: természettudomány – tizenegyedik részeként definiálja a természetes mágiát (26), rácafolva ezzel *Szent-Viktori Hugóra*, aki szerint a mágia a filozófiának egyáltalán nem része.) (27) Neki köszönhetjük a „Speculum”-hoz hasonlóan részletes beszámolót e szövegek Európába érkezéséről, és az ő írásait tanulmányozva rekonstruálhatjuk azt is, milyen hermetikus szövegek álltak a 13. századi olvasó rendelkezésére. (28) A természetes mágia – *Guillaume* olvasatában – nem igényel démoni segítséget, pusztán a természetet benépesítő állatok, növények és kövek rejtett erejét (virtutes naturales) használja. E műfaj egyik szövege – folytatja a püspök – békák, férgek és egyéb állatok mesterséges gyártásával foglalkozik, tulajdonképpen természetes folyamatokat követve, bár némileg felgyorsítva azokat. (29) A szöveg, amelyre *Guillaume* itt cím nélkül utal, nem más, mint a Platónnak tulajdonított „Liber Vaccae” („A tehén könyve”), amely modern olvasó szemében az arab mágia talán leggyomorforogtatóbb forrása. Különféle receptek gyűjteményével van dolgunk, amelyek részletesen leírják, hogyan lehet férgek ledarálásával mesterséges szörnyeket létrehozni, emberi spermiummal tehenet megtermékenyíteni a célból, hogy e rendhagyó nászból egylábú szörny szülessen, és végül e különös lény lemészárolt testéből olyan anyag gyártható, amellyel embert majomformájúvá lehet alakítani. (30) Nem *Guillaume d’Auvergne* az egyetlen, aki nem talál különösebb kivétlnivalót ezekben a re-

ceptekben: a ‚Liber Vaccae’ Richard de Fournivale könyvtárában is feltűnik az orvosi könyvek szekciójában (a 142-es számon, de eltérő cím alatt, mint ‚Liber Galieni qui dicitur Anguemiz’), és semmi nem utal arra, hogy az egyébként óvatos könyvgyűjtő e művet esetleg a titkos könyvek kíváncsi szemektől elzárt polcaira akarná helyezni.

A második példa első pillantásra pusztán terminológiai zavarnak tűnhet: bizonyos 12. századi tudományklasszifikációkban és oktatási segédanyagokban a nekromantia terminus mint a hetedik szabad művészet jelenik meg. (31) Bár ez a szó gyorsan elveszette minden esélyét, hogy a mágia bizonyos tolerálható formáit nevezze meg, és nemsokára a „fekete mágia” szinonimájává vált, rövid és reményteljes karrierje az elfogadott tudományok területén jól jelzi, hogy az arab kultúrfőlény tudományos gyümölcsei előbb váltak népszerűvé, mint hogy a keresztény szempontból való elfogadhatóságukról döntés született volna. A kritikai recepció olyan tanult emberekre maradt, mint Richard de Fournivale és Guillaume d’Auvergne (valamint Michael Scot, *II. Frigyes császár* udvari tudósa és asztrológusa, akiről itt most nem esett szó) (32), akik ugyan egyhangúlag tartózkodnak attól, hogy a mágikus tudományok szövegei iránt egységesen lelkesedjenek, sőt részletesen kifejtett érvek mentén nem keveset el is utasítanak ezek közül, azt mindenesetre megjegyzik, hogy fiatalabb korokban e forrásokat maguk is lelkesen tanulmányozták. (33)

Jegyzet

(1) La Biblionomie de Richard de Fournivale. In: Delisle, Léopold (1876): *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*. Imprimerie Nationale, Paris. Vol. II, 518–535.

(2) Birkenmajer, Aleksander (1970): *La Bibliothèque de Richard de Fournival, poète et érudit français du début du XIIIe siècle et son sort ultérieur*. In: *idem, Études d’histoire des sciences et de la philosophie du Moyen Age, Studia Copernicana I*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław. 118–210.

(3) Delisle, 521. „Ceterum, preter illa quorum fecimus mentionem, est et aliud genus tractatum secretorum, quorum profunditas publicis oculis dedignatur exponi. Ac proinde non est intentionis nostre ut inter prehabitos ordinentur; sed eis deputandus est certus locus, neminem preter dominum proprium admissurus. Quare nec eorum descriptio pertinet ad hunc librum.”

(4) Az alábbiakban közölt megállapítások természetesen nem a saját kutatásom gyümölcsei. Olyan kutatási eredményekről írok itt, amelyek a nyugat-európai szakirodalomnak legfrissebb gyümölcsei, Magyarországon azonban teljesen ismeretlenek.

(5) A *Speculum astronomiae* eredeti és angol változatban egy rendkívül részletes tanulmánnyal bevezetve megtalálható: Zambelli, Paola (1992): *The Speculum Astronomiae and its Enigma: Astrology, Theology, and Science in Albertus Magnus and his Contemporaries*. (Kluwer Academic, Boston.) E szövegről az alábbi lábjegyzetekben felsorolt irodalomon kívül olvasható: Thorndike, Lynn (1923–58): *History of Magic and Experimental Science*. (Columbia University Press, New York. vol. 2, 577–92.; 692–719.) és *idem Further Considerations of the Experimenta, Speculum astronomiae, and De secretis mulierum ascribed to Albertus Magnus*. *Speculum*, (1955) 413–443.

(6) *Speculum astronomiae*, 208–209. és 222., Caput quartum.

(7) *Im*. 242–243.

(8) *Im*. 270., Caput Decimum Septimum.

(9) A vitáról részletes historiográfiai összefoglalót lásd: Zambelli, *Speculum astronomiae*, 1–125., valamint egy rövidebb, de frissebb áttekintést: Weill-Parot, Nicolas (2002): *Les „images astrologiques” au Moyen Âge et à la Renaissance: Speculations intellectuelles et pratiques magiques (XIIIe–XVe siècle)*. Honoré Champion, Paris. 27–32.

(10) Sturlese, Loris (1980): *Saints et magiciens: Albert le Grand en Face d’Hermes Trismegiste*. *Archives de philosophie* 43, 632. Paolo Lucentini: L’Ermetismo magico nel sec. XIII. In: Folkerts, Menso – Lorch, Richard (2000, eds.): *Sic itur ad astra: Studien zur mittelalterlichen, insbesondere arabischen, Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Paul Kunitzsch zum 70. Geburtstag*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 409–450.

(11) Paravicini Bagliani, Agostino (2001): *Le Speculum Astronomiae une énigme? Enquete sur les manuscrits*. *Micrologus Library*. Sismel, edizioni del Galluzzo, Turnhout.

(12) Weill-Parot: *Les „images astrologiques”*. 32.

(13) Ez a felfedezés két kiváló középkorász, Paola Zambelli és David Pingree nevéhez fűződik. Zambelli: (1987): *Speculum astronomiae*. 105–111, Pingree, David: The Diffusion of Arabic Magical Texts in Western Europe. In: *La diffusione delle scienze Islamiche nel Medio Evo Europeo*. Accademia Nazionale dei Lincei, Rome. 58–102.

- (14) Az elmélet, mely szerint Fournivale volna a *Speculum* szerzője, Bruno Roy-tól származik: Roy, Bruno (2000): *Richard de Fournival, auteur du Speculum Astronomiae?* AHDLMA 67, 159–180.
- (15) Pingree: *Diffusion of Arabic Magical Texts*.
- (16) Az angolszász szakirodalom az image magic kifejezést használja. Lásd Klaassen, Frank (1998): *English Manuscripts of Magic, 1300–1500: A Preliminary Survey*. In: Fanger, Claire (ed.) *Conjuring Spirits: Texts and Traditions of medieval Ritual Magic*. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania. 3–31. A talizmán-mágia alapszövegeihez lásd: Thorndike: *Traditional Medieval Tracts concerning Engraved Astronomical Images*. In: *Mélanges Auguste Pelzer*. Institut Supérieure de Philosophie, Louvain. 1947. 217–274. Pingree (1994): *Diffusion of Arabic Magical Texts*. idem *Learned Magic in the Time of Frederick II*. *Micrologus* 2. 39–56. Weill-Parot: *Les "images atrologiques"*
- (17) Zambelli: *Speculum astronomiae*. 240–241.
- (18) „...pretiosior geometria et altior philosophia est imaginum scientia.” A szöveg kritikai kiadása megtalálható: Carmody, Francis J. (1960): *The Astronomical Works of Thabit ben Qurra*. University of California Press, Berkeley. 180–194. A fenti idézet pedig: 180.
- (19) Például: MS Paris, BN lat. 16204. Laurentianus, Firenze. 30., 29. Krakkó BJ 793.
- (20) Burnett, Charles (2001): *Thābit ibn Qurra the Harrānian on Talismans and the Spirits of the Planets*. In: Rashed, R. – Morelon, R. (eds.): *The Proceedings of the al-Furqān Conference on Thābit ibn Qurrah*. Megjelenés alatt.
- (21) Weill-Parot: *Les "images atrologiques"* 605; a kéziratban fennmaradt történet szerkesztett változatát pedig lásd: Im. 897–900.
- (22) Lásd például ilyen mágikus erejű tárgyak katalógusait: Hansmann, Liselotte – Kriss-Rettenbeck, Lenz (1966, eds.): *Amulett und Talisman: Erscheinungsform und Geschichte*. Verlag Georg D. W. Callwey, Munich.
- (23) Pingree: *Diffusion of Arabic Magical Texts*. 80–102.
- (24) Burnett, Charles: *Translating Activity in Spain*. In: idem, *Magic and Divination, III. 1036–1058*. Pingree: *Diffusion of Arabic Magical Texts*.
- (25) Steven P. Marrone (1998): *William of Auvergne on Magic in Natural Philosophy and Theology*. In: *Was ist Philosophie im Mittelalter?* (Akten des X. Internationalen Kongresses für mittelalterliche Philosophie der Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale 25. bis 30. August 1997 in Erfurt). Walter de Gruyter, Berlin – New York. 741–748.
- (26) d’Auvergne, Guillaume (1674): *Opera omnia*. Andraeas Pralard, Párizs. (Reprint: Frankfurt am Main, 1963). De legibus 24., 69. bD. „Et de operibus huiusmodi est magia naturalis, quam necromantiam, seu philosophicam philosophi vocant, licet multum improprie, et est totius licentiae naturalis pars undecima.”
- (27) Didascalicon, VI/XV. „Magica in philosophia non recipitur, sed est extrinsecus falsa professione, omnis iniquitatis et malitiae magistra, de vero mentiens, et veraciter laedens animos, seducit a religione divina, culturam daemonum suadet, morum corruptionem ingerit, et ad omnescelus ac nefas mentes sequacium impellit.”
- (28) Lucentini (2000): *L’ermetismo magico*; Sannino, Antonella: *Ermete mago e alchimista nelle biblioteche di Guglielmo d’Alvernia e Ruggero Bacone*. *Studi medievali*, 40. 151–209.
- (29) De legibus 24, 69. bD. „De huiusmodi autem operibus, est subita generatio ranarum, et pediculorum, et vermium, aliorumque animalorum quorundam, in quibus omnibus sola natura operatur, verum adhibitis adiutoriis, quae ipsa semina naturae confortant, et accunt adeo, ut opus generationis tantum accelerent, ut ab eis qui hoc nesciunt, non opus naturae videatur, quae tardius talia consuevit efficere, sed potius vis naturae cuspisiam imperantis.”
- (30) E. Pingree, David: *Plato’s Hermetic Book of the Cow*. In: Prini, Pietro (1993, ed.): *Il Neoplatonismo nel Rinascimento*. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma. 133–145.
- (31) Burnett, Charles (1996): *Talismans: Magic as Science? Necromancy among the Seven Liberal Arts*. In: idem, *Magic and Divination in the Middle Ages: Texts and Techniques in the Islamic and Christian Worlds*. Variorum, Aldershot. I, 1–15.
- (32) Részletes elemzés található Michael Scotról, a *Speculum* és Guillaume d’Auvergne tárgyalása mellett In: Lucentini: *L’Ermetismo magico*.
- (33) d’Auvergne, Guillaume: De legibus 25. 78aF, „...haec omnia in libris iudiciorum astronomiae, et in libris magorum atque maleficiorum tempore adolescentiae nostrae nos meminimus inspexisse.”